

залежить, чи зможе забезпечити собі Європа стабільний розвиток, або в її центрі виникне «нове грізне вогнище майбутніх політичних і міжнародних конфліктів». Невирішеність українського питання, підкреслював він, постійно підтримує напруженість в російсько-польських відносинах. На цій підставі С. Рудницький передбачав можливість німецько-російського союзу і новий розподіл Польщі, а також прогнозував можливість серйозних ускладнень в долі Чехословаччини.

Переконанням С. Рудницького було те, що приклад самостійної України може показати миру дорогу до вирішення головних політичних і соціальних проблем сучасності на різних рівнях. Він був послідовним прихильником самостійності України, визначив її кордони, запропонував варіант державного устрою майбутньої держави, окреслив основні напрями політичної діяльності цієї держави фактично по всіх основних проблемах її існування, передбачаючи багато аспектів самостійності України ще на початку ХХ ст.

УДК 340.12:316.3

В. О. Корнієнко

СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ЙОГО ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Громадянське суспільство виникає насамперед як західноєвропейське суспільство. Воно виникло на відповідних етапах суспільного розвитку як певний його стан, спосіб існування і функціонує як суспільство західного типу. При цьому слід пам'ятати, що громадянське суспільство характерне і для неєвропейських соціумів — латиноамериканських, східних, пострадянських. Формувалося воно там не внаслідок історичної еволюції, не знизу, як в Західній Європі, а здебільшого згори, за участю держави. Однак за своєю сутністю, за деякими винятками, історичними, національними тощо, воно є близьким до західного. Тому розгортання і функціонування громадянського суспільства в Україні як зустрічний рух двох складових — суспільства і держави передбачає, перш за все, прийняття і освоєння західних стандартів, норм і цінностей в житті, праці, поведінці, політичній культурі. Звичайно, з урахуванням національних особливостей і традицій, власної історії [1].

Розуміння сутності громадянського суспільства слід вести від тієї інтегральної якості, яка вирізняє його з-поміж інших інституцій. Це можна зробити шляхом виокремлення поняття, яким є «громадянин», член громади. Адже громадянське суспільство, перш за все, — суспільство вільних громадян, а не просто підданих держави. Це співтовариство зрілих громадян, які самі спільно визначають свою долю.

Головною ознакою громадянина є легальний статус його як повноправного члена суспільства з відповідною сукупністю прав і свобод, які, власне, і роблять особу громадянином. Говорити про громадянське суспільство можна лише з часу

появи громадянина як самостійного, індивідуального члена суспільства, наділеного певним комплексом прав і свобод, який усвідомлює себе таким і в той же час несе перед ним правову, моральну й іншу відповідальність.

Але громадянське суспільство — це не просто сукупність окремих громадян. Громадянським робить його не ця сукупність, а така його інтегративна якісна визначеність, як **громадянство**. Ця фундаментальна категорія громадянського суспільства постає у відносинах між громадянами і є виявом соціального статусу індивіда як агента публічної діяльності, фіксуючи його зв'язок із державою, який виявляється у їх взаємних правах і обов'язках. На думку Т. Маршала, громадянство означає повне членство у певному суспільстві: особливий соціальний статус, який надає індивідам рівні права і обов'язки, власність і відповідальність, свободу і підпорядкування, соціалізацію принципу рівності [2].

Саме завдяки громадянству громадянське суспільство певною мірою дистанціюється від держави і соціуму, набуваючи характеру автономної сфери суспільного життя. Однак, щоб повністю з'ясувати природу громадянського суспільства, одного посилання на громадянство замало. Громадянство є лише формальною характеристикою соціальної діяльності і не враховує конкретної активності індивіда та її спрямованості. Щоб глибше проникнути у сутність громадянського суспільства, варто поставити поняття громадянства у залежність від реальних запитів людей, їх потреб, інтересів, цінностей.

У такому разі метою громадянської активності виступатиме реалізація громадянами своїх матеріальних і духовних інтересів, а напрямком її розгортання буде розширення доступу до матеріальних і культурних благ суспільства. З огляду на це громадянське суспільство постає як **системне об'єднання громадян**, їх добровільний союз, якому вони забезпечують свої власні інтереси (на відміну від держави, яка є **правовим союзом громадян**, заснованим на примусі) [3].

При цьому необхідно підкреслити, що реалізація інтересів громадян, задоволення їх потреб здійснюються ними власними силами шляхом самоорганізації та самоврядування. Ніхто не примушує громадян до цього. Тільки інтереси є спонукальними причинами громадянської активності. Через те громадянське суспільство постає як самоорганізована, самоврядна система громадян, у якій вони самі реалізують свої інтереси.

Самоорганізація громадян є найважливішою передумовою формування і ознакою сформованості громадянського суспільства. Як вважають дослідники, принциповою ознакою, за якою можна судити про можливість розвитку громадянського суспільства в тій чи іншій країні, є спроможність її населення до самоорганізації. Звідси можемо робити висновок про можливість створення такого суспільства в Україні.

При цьому слід пам'ятати, що самоорганізація громадян можлива тільки за умови, коли кожен громадянин — особа дієва, тобто вона сама здійснює цільовизначення і є суб'єктом культурно-історичного процесу, специфічною характеристикою якого є її свідомий, активний творчий вплив на світ [4].

Водночас, здійснення інтересів громадян є не тільки умовою існування громадянського суспільства, але й їх природним правом. Кожна людина має невід'ємне право на життя, свободу, щастя тощо. На те, що і зветься правами людини. З врахуванням цього аспекту громадянське суспільство виступає такою самоорганізованою і самоврядною системою громадян, у якій їм гарантується не тільки визначення їх інтересів, але й надаються права для їх реалізації. Визнання і забезпечення законних прав людини виражає сутність громадянського суспільства і служить необхідним чинником його формування.

У процесі реалізації своїх інтересів громадяни вступають у різноманітні соціальні зв'язки і взаємодії. Для громадянського суспільства характерне переважання горизонтальних зв'язків (для держави — вертикальна ієрархія). Ці зв'язки досить різноманітні і утворюють фундамент громадянського суспільства, становлять відносини, пов'язані із забезпеченням його життєдіяльності, адже головна функція соціальної організації полягає, перш за все, у створенні умов для задоволення базових людських потреб у їжі, одязі, житлі тощо. Другий рівень становлять соціокультурні відносини, що містять у собі родинні, етнічні, релігійні та інші усталені зв'язки. Нарешті, третій, верхній, рівень утворюють зв'язки, пов'язані із індивідуальним вибором, з політичними і культурними перевагами, ціннісними орієнтаціями громадян [5].

Значення горизонтальних зв'язків у становленні громадянського суспільства важко переоцінити. Щільна мережа їх сприяє концентрації та оформленню повсякденних інтересів громадян, усвідомленню ними своїх прав, розумінню свого місця в суспільстві, виробленню механізмів узгодження і координації різноманітних інтересів, подоланню відчуження, злиттю громадян у єдине інтегративне суспільне ціле. «Громадянське суспільство, структуроване за вертикаллю, не передає імпульсів, що керують зверху донизу, але створює мережу інтересів, які об'єднують всіх громадян у певну цілісність» [6].

На соціальних зв'язках громадян відбувається структуризація їх інтересів, яка служить підвалиною для соціальної стратифікації суспільства. Структуризація інтересів здійснюється на засадах визнання певним колом громадян спільних для себе інтересів, згуртування і виокремлення у певну соціальну цілісність. Стратифікація розвиває структуризацію суспільства, розшаровуючи і поділяючи структуру на великі і малі соціальні групи. Багатьма дослідниками вона визнається найважливішою передумовою формування і функціонування громадянського суспільства.

Насамперед тому, що під час соціальної стратифікації відбувається автономізація і плюралізація інтересів громадян, що сприяє їх окресленості, ідентифікації, заявленню і вираженню.

По-друге, в усталених елементах соціальної структури ці інтереси інституалізуються, набуваючи усталеного характеру, що сприяє постійній присутності у соціальному просторі громадянського суспільства.

По-третє, стратифікація веде до утворення в громадянському суспільстві відразу кількох відносно самостійних центрів соціуму, перешкоджають виникненню у ньому монополії інтересів окремо громадянина, певної соціальної гру-

пи або держави, поглинання ними інтересів інших громадян, груп в цілому і сприяють захищенню цих інтересів. Наявність розвиненої соціальної структури, що відображає багатоманітність інтересів представників різних груп і верств, надає громадянам певну автономію по відношенню до держави. «При розмитій соціальній структурі індивід прямо пов'язаний із державою, а це істотно обмежує його можливості реалізувати особисті права і свободи» [7].

У громадянському суспільстві різноманітні соціальні групи виявляють себе як групи інтересів громадян, які існують і функціонують тому, що їх члени поділяють загальноприйняті добровільно настанови, цінності, а це передбачає взаємозалежність у справі реалізації цих спільних інтересів і цілей. Групи інтересів є ключовим елементом громадянського суспільства. Вони створюють розмаїття, плюралізм і самоорганізацію інтересів громад, надають необхідне поле для їх реалізації, а також виступають сполучною ланкою між суспільством, державою і громадянами.

Будучи відбиттям численних і різноманітних інтересів і вступаючи у відносини і взаємодію між собою, групи інтересів громадян роблять громадянське суспільство полем зіткнень і конкуренції при приватних і групових інтересів. Плюралізм, автономія і різновекторні напрями цих інтересів обумовлюють розгортання суперництва між ними, стає джерелом розвитку. У свою чергу саме громадянське суспільство каналізує й інституалізує ці процеси, вводячи конкуренцію і суперництво у цивілізовані межі, внаслідок чого групи інтересів громадян не тільки урівноважують одна одну, а й утримують у рівновазі систему, перешкоджаючи виникненню у ньому монополії якоїсь групи і різкому зрушенню його до крайнощів і нестабільності.

Але громадянське суспільство є не тільки полем конкурентної боротьби груп інтересів громадян, а й полем їх співробітництва. Власне кажучи, у цьому і полягає його головне функціональне призначення. На ґрунті спільної зацікавленості у подальшому і ефективному функціонуванні групи інтересів громадян знаходять компроміси, укладають угоди, створюють коаліції, що стає передумовою утворення системного суспільного консенсусу, який полегшує формування і функціонування громадянського суспільства. Водночас саме воно стає основою суспільного консенсусу між різними групами інтересів громадян, допомагаючи державі у відстоюванні загального інтересу. «Громадянське суспільство, — зауважує М. Попович, — це складна система, що забезпечує автономний режим життєдіяльності кожної із складових цілісності соціального організму» [8].

Для реалізації інтересів окремих громадян, їх груп утворюються різноманітні інститути, які сприяють відтворенню і соціалізації громадян як суб'єктів спеціалізованої діяльності, формуванню несучої конструкції і середовища громадянського суспільства, його інтеграції у певну цілісну систему, виробленню і трансляції відповідних норм і цінностей, здійсненню контролю за їх дотриманням, підтриманню регламентації і формалізації відносин між громадянами і групами інтересів, між громадянським суспільством і державою.

З іншого боку, інститути громадянського суспільства сприяють набуттю його

суб'єктами певної автономії, персоніфікації відносин, відбору найбільш життєздатних зразків, самоорганізації суспільства і пов'язують в єдине ціле всі вузли структури соціального організму.

Оскільки громадянське суспільство перш за все забезпечує відтворення соціального життя, то основними його інститутами є: форми суспільних відносин і соціальних традицій, органи самоорганізації населення і самоврядування, приватна власність, наймана праця, біржі зайнятості, соціальне партнерство, орендні підприємства, кооперативи, акціонерні товариства, споживчі спілки, бізнес-центри, благодійні фонди і фонди підтримки, а також сім'я, церква (відокремлена від держави), навчальні заклади, засоби масової інформації (недержавні), Інтернет, профспілки, різноманітні громадські неурядові організації від об'єднань у справі захисту прав людини, прав споживачів до організації самопомогі для соціально проблемних груп [9]. Якщо перша група інститутів сприяє відтворенню життєдіяльності у сфері економічних відносин, то друга - безпосередньому відтворенню соціальності і здійсненню контролю за дотриманням і виконанням загальноприйнятих для громадянського суспільства норм у сфері соціокультурних відносин.

З-поміж усіх інститутів громадянського суспільства найістотніше місце у його формуванні в економіко-правовій сфері посідає інститут приватної власності. Реалізація інтересів громадян передбачає передусім свободу вибору у різних сферах суспільного життя, а вона ґрунтується на економічній свободі, яка неможлива без забезпечення громадян альтернативними від державних джерелами і засобами існування. Останнє гарантується лише обмеженням одержавлення засобів виробництва і всієї економічної сфери і збереженням у тих чи інших масштабах приватної власності. Тобто важливою основою формування громадянського суспільства, економіко-правовою умовою свободи особи є подолання відчуження громадян від власності, розвиток усіх її форм, передусім приватної, правове ставлення до неї держави.

Водночас не можна вважати правильною точку зору, згідно з якою громадянське суспільство є спільнотою виключно приватних власників [10]. Крім приватної сфери, у громадянському суспільстві існує і відіграє одне з найважливіших значень колективна сфера.

Громадянське суспільство не виростає автоматично із приватної власності і приватних інтересів. Без механізмів колективності, які стримують, виникає радше не громадянське, а *корпоративне суспільство*, у якому домінують егоїстичні інтереси сильних, що підриває підвалини громадянського суспільства [11]. Тому розвиток альтернативи економічних джерел забезпечення інтересів громадян не слід обмежувати виключно приватною власністю. Економічною основою громадянського суспільства є власність в усій багатоманітності її форм, насамперед, приватна, кооперативна, асоційована, колективна тощо.

Втіленням права приватної власності та інших форм недержавної власності в громадянському суспільстві є ринкова економіка. Вона також виступає важливою складовою процесу формування і функціонування громадянського суспільства, хоча безпосередньо не належить до його сфери. Ринкова економі-

ка забезпечує реалізацію економічних інтересів окремих громадян та їх груп, зводячи на ринку роботодавців, власників засобів виробництва і найманих працівників, власників робочої сили. Завдяки цій зустрічі наймані працівники отримують роботу як засіб до існування і відтворення себе як суб'єктів праці, а власники чи роботодавці забезпечують свою ділову справу чи підприємницьку ініціативу робочою силою.

Для формування і ефективного функціонування ринкової економіки важливо не тільки забезпечення свободи діяльності володарів власності (роботодавців) в усіх її проявах, а й створення ринку праці, на якому робоча сила найманих працівників могла б виступати товаром і вільно, без будь-яких обмежень пропонуватися роботодавцю. За відсутності ринку праці зростає диктат і монополізм приватних власників і знижується життєвий рівень найманих працівників.

Разом з тим слід зауважити, що на становлення громадянського суспільства ринкова економіка може впливати і з негативного боку, породжуючи в ньому глибокі внутрішні суперечності, оскільки є вираженням, перш за все, права свободи приватної власності. Виступаючи джерелом розвитку, змін й ініціатив у громадянському суспільстві, ринок водночас ставить різних його суб'єктів у нерівні умови. Роботодавці завжди мають на ринку більш широкі можливості для задоволення власних інтересів, ніж наймані працівники. Інститут приватної власності забезпечує їх інтереси за будь-яких умов. Також варто пам'ятати про існування в ринковій економіці тенденції до монополізації права приватної власності і необхідності протидіяти цьому процесу з боку держави та інститутів громадянського суспільства.

Можливості інституту найманої робочої сили суттєво поступаються можливостям інституту приватної власності. Зростання пропонування робочої сили на ринку праці призводить до загострення конкуренції між найманими працівниками і знижує можливості реалізації і задоволення їх інтересів. Ринок деіндивідуалізує виробника, маючи його виключно як товар, ставить його в систему економічних відносин, якій притаманні відчуження від засобів виробництва і нерівність в отриманні засобів споживання. В ринковій економіці, зазначає Ю. А. Красін, «пріоритет свободи підносить її над рівністю, розширюючи свободу самовираження для одних за рахунок інших членів суспільства» [13]. Це призводить до порушень у задоволенні інтересів і дотриманні прав громадян і їх різноманітних груп.

Через те у процесі побудови громадянського суспільства пріоритетний розвиток ринкових відносин, що складаються стихійно і не регулюються державою, як це відбувалося у 1990-х рр. в Україні, призводить до появи дикого ринку, який не може стати підґрунтям громадянського суспільства, здатного бути основою демократії. «Цю функцію може виконати лише таке громадянське суспільство, яке вирізняється багатомірністю, а в сфері економіки спирається на диференційовану систему асоціативних зв'язків вільних виробників, яка містить у собі механізми як регулювання, так і саморегулювання ринкових відносин, а в майбутньому, вірогідно, і неринкових відносин більш високого порядку» [14].

Усі ці обставини змушують громадянське суспільство віднаходити механізми противаг і стримань руйнівних тенденцій ринкової економіки та гегемонії приватних інтересів. Окрім інститутів громадянського суспільства, які прагнуть вливати на ці процеси моральними нормами і громадською думкою, зокрема, школи, церкви, сім'ї, громади, ЗМІ тощо, для захисту інтересів громадян, незадоволених діяльністю органів держави чи її наслідками, тих чи інших суспільних інститутів чи посяганням з їхнього боку на громадянські права, групами інтересів створюються різноманітні організаційні форми і комунікації громадян: об'єднання, спілки, асоціації, ліги, товариства, суспільні ініціативи та рухи, фонди тощо, які обстоюють їхні громадянські, соціальні, економічні, виробничі, правові, професійні, вікові, статеві, культурні, духовні, наукові, освітні, спортивні, релігійні, екологічні та інші інтереси й виступають джерелом впливу і авторитету у стосунках з іншими інститутами громадянського суспільства та державою. Водночас громадянське суспільство потребує існування правової держави як своєї передумови.

Спрямованість і дії таких організацій громадян надзвичайно різні. «Вони прагнуть до покращання умов праці і побуту; припинити руйнування навколишнього середовища, змінити ставлення до себе з боку влади і суспільства, припинити порушення прав людини, припинити згубні лади, обмежити великі концерни. Вони наглядають за діяльністю уряду, беруть участь у формуванні громадської думки, виявляють вплив на різні аспекти життя суспільства» [15].

Література

1. Гаджиев К. С. Политическая наука. — М., 1995. — С. 62.
2. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права людини і громадянина в Україні. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — С. 19.
3. Сіренко В. Ф., Тимощенко В. І., Ковальчук Т. І. Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення. — К., 1997.
4. Скакун О. Ф., Пушкін О. А. Правова система України: час пових звершень // Правова система України: теорія і практика. — К., 1993. — С. 54.
5. Голенкова З. Г., Витюк В. В. Становление гражданского общества и социальная идентификация // Социс. — 1995. — № 6.
6. Соловьев А. И. Три облика государства — три стратегии гражданского общества // Полис. — 1996. — № 6.
7. Попович М. Громадянське суспільство України: підсумки ХХ століття. — К., 1999. — С. 244.
8. Гаджиев К. С. Гражданское общество и правовое государство // Мировая экономика и международные отношения. — 1991. — № 9. — С. 13.
9. Литвиненко Ю. Н. Гражданское общество и государство. — К., 1999. — С. 127.
10. Конституційно-правові засади становлення української державності / В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика, О. Г. Данильян та ін. — Х.: Право, 2003. — С. 44.
11. Красин Ю. А. Долгий путь к демократии и гражданскому обществу // Полис. — 1992. — № 5–6. — С. 100.
12. Засць А. П. Роль правової доктрини і правових ознак у дефінітивній ідентифікації права // Вісник Академії правових наук України. — 1997. — № 4 (11). — С. 40–51.
13. Шмиттер Ф. Размышления о гражданской общественной консолидации демократии // Полис. — 1996. — № 5. — С. 16.
14. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. — М., 1995. — С. 7.
15. Fish M. S. Russia of the Transition // Journal of Democracy. — 1994. — Vol. 5, № 3. — P. 32.